گونه‌شناسی روایات تأویلی سوره توبه درباره امام امیرالمؤمنین علیه السلام ـ
محمدهادی قهاری کرمانی
علمی- پژوهشی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال نوزدهم، شماره ۷۳ «ویژه پژوهش‌های قرآنی»، زمستان ۱۴۰۰، ص ۱۲۶-۱۴۹

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

گونه‌شناسی روایات تأویلی سوره توبه درباره امام امیرالمؤمنین علیه السلام

محمدهادی قهاری کرمانی*

چکیده: آیات قرآن افزون بر آنچه از ظاهر آنها استفاده می‌شود، دارای تأویل‌اند و بهترین راه دست‌یافتن به تأویل قرآن از طریق اهل بیت علیهم السلام می‌باشد؛ زیرا طبق حدیث ثقلین، اهل بیت علیهم السلام به عنوان عِدل قرآن به شمار می‌روند. در بسیاری از روایات تفسیری اهل بیت علیهم السلام به تأویل آیات قرآن پرداخته شده است. این پژوهش در پی یافتن پاسخ به این سؤال است که در روایات تفسیری سوره توبه چه نوع تأویلاتی نسبت به امام امیرالمؤمنین علیه السلام صورت پذیرفته است؟ در این راستا، روایات تأویلی مرتبط با امام امیرالمؤمنین علیه السلام از بین روایات تفسیری سوره توبه استخراج گردید و با روش توصیفی- تحلیلی مشخص شد که پنج نوع تأویل در این روایات درباره آن حضرت علیه السلام وجود دارد که عبارت‌اند از: معنای باطنی آیه، مصداق باطنی آیه، مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق)، مصداق اتمّ اطلاق یا عموم آیه و تحقق مفاد آیه.

کلیدواژه‌ها: روایت تفسیری؛ روایت تأویلی؛ انواع تأویل؛ امام امیرالمؤمنین علیه السلام؛ سوره توبه.

*. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه شهید باهنر کرمان ghahariQuk.ac.ir

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

طرح مسأله

ژرفای نهایت‌ناپذیر قرآن، نخستین و اصلی‌ترین رمز ماندگاری قرآن در بستر طولانی زمان است. این ویژگی سبب می‌شود مجموعه‌ای به‌ظاهر محدود از ظرفیتی نامحدود برخوردار گردد و آنچه به ظاهر ثابت می‌نماید، از پویایی درونی و همیشگی برخوردار باشد. ظرفیت نامحدود قرآن در صورتی که به فعلیت برسد و متناسب با نیازهای زمان تفسیر گردد، با زندگی و نیازهای مؤمنان ارتباط برقرار می‌کند و به حاجات آنان در عرصه‌های گوناگون پاسخی شایسته می‌دهد. برخورداری قرآن از تأویل، به این معناست که این کلام الهی علاوه بر آنچه با ظاهرش عرضه می‌کند، مفاهیم و معارف دیگری را نیز در خود دارد که از طریق روایات اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان بهترین راه، می‌توان آنها را استخراج نمود؛ زیرا این گرامیان طبق حدیث ثقلین، عدل قرآن به شمار می‌روند.

سؤال اصلی این مقاله آن است که در روایات تفسیری سوره توبه چه نوع تأویلاتی در مورد امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام صورت پذیرفته است؟ از آن‌جا که در بین روایات تفسیری سوره توبه، روایاتی وجود دارد که به تأویل آیات بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام پرداخته‌اند، در این پژوهش برآنیم تا آن روایات را استخراج و دسته‌بندی کنیم و بر اساس آن، انواع تأویل آیات سوره توبه بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام را کشف نماییم.

۱. تأویل در لغت

در کتب لغت چهار معنا برای تأویل مطرح شده که عبارت‌اند از: الف- مرجع و عاقبت امر؛ (ر.ک: فراهیدی، ۱۴۱۴: ج۱، ص ۱۲۰؛ ازهری، بی‌تا: ج۱۵، ص ۴۵۸؛ ابن‌فارس، ۱۴۱۰: ج۱، ص ۱۵۸؛ جوهری، ۱۴۲۸: ج۲، ص ۱۲۲۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۸، ج۱، ص ۲۶۴؛ راغب اصفهانی، ۱۴۰۴: ص ۳۱) ب- سیاست و تدبیر کردن؛ (ر.ک: ازهری، بی‌تا: ج ۱۵، ص ۴۵۸) ج- تفسیر کردن؛ (ر.ک: فراهیدی،

۱۴۱۴: ج۱، ص ۱۲۰؛ ازهری، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۴۵۸) د- برگرداندن معنای ظاهر لفظ به معنای غیرظاهر؛ (ابن‌اثیر، ۱۳۶۷: ج ۱، ص ۸۰).

در کتب لغت یادشده، تأویل در اکثر موارد به معنای وصفی (مرجع و عاقبت امر) و گاهی به معنای مصدری (رجوع و ارجاع دادن) به‌کار رفته است. استعمال تأویل به معنای وصفی شیوع بیشتری دارد، لذا این معنا به عنوان معنای یکم مطرح گردید. همچنین معانی یکم، سوم و چهارم در مورد «تأویل کلام» کاربرد دارند؛ اما معنای دوم به «تأویل کلام» ارتباطی ندارد.

نکته دیگر آن که معانی دوم، سوم و چهارم را می‌توان به معنای یکم برگرداند. توضیح آن‌که درباره معنای دوم می‌توان گفت کسی که تدبیر و سیاست می‌کند پشت صحنهٔ قضایا و عاقبت امور را می‌بیند و قضایا را بر اساس نتیجه و سرانجام آنها پیش می‌برد. در مورد معنای سوم یعنی تفسیر کردن، خلیل بن احمد آن را به تفسیر سخنی که معانی مختلفی دارد و فهم معنای صحیح آن نیازمند بیان و توضیح دیگری می‌باشد، تعریف کرده است. (ر.ک: فراهیدی، ۱۴۱۴: ج۱، ص ۱۲۰). به دیگر سخن، تأویل‌گر با ملاحظه وجوه متعدد معانی، وجه درست را که همان معنای ظاهری نهایی است، انتخاب نموده و به لفظ نسبت می‌دهد؛ بنابراین تأویل به معنای سوم به نوع خاصّی از تفسیر اطلاق می‌گردد، چنانکه برخی لغویان گفته‌اند: «تأویل عبارت از تفسیر و بیان عاقبت و سرانجام یک امر است.» (جوهری، ۱۴۲۸: ج۲، ص ۱۲۲۶) تأویل به معنای چهارم نیز ممکن است به معنای یکم برگردد، با این بیان که معنای غیرظاهر کلام همان معنای باطنی، عمیق و غایت معانی کلام است.

به نظر می‌رسد برخی بررسی‌های لغوی متأخّر و معاصر که با تکیه بر نظر ابن‌فارس، تأویل را از اضداد شمرده و آن را هم به معنای ابتدای امر و هم به معنای انتهای امر دانسته است (ر.ک: فیروزآبادی، بی‌تا: ج۱، ص۷۹؛ شاکر، ۱۳۸۲: ص۱۹) قابل ملاحظه

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

باشد؛ زیرا ابن‌فارس در هیأت فعلی ماده «أول» که تأویل، ناظر به آن است، از معنای ابتدای امر سخنی به میان نیاورده است؛ بلکه وی برای ماده «أول» دو اصل و ریشه معنایی متفاوت معرفی می‌کند: اصل یکم به معنای ابتدای امر است که در واژه «أوّل» مشاهده می‌شود؛ و اصل دوم به معنای انتهای امر است که آن را در صورت‌های متعددی از این ماده از جمله در واژه «تأویل» مورد توجه قرار داده است. (ر.ک: ابن‌فارس، ۱۴۱۰: ج۱، ص۱۵۸) از این رو ضرورتی ندارد معنای ابتدای امر را در باب تأویل کلام جستجو کنیم و تأویل کلام به معنای انگیزه و قصد اولیه گوینده را بشناسیم. (ر.ک: اسعدی، ۱۳۹۰: ص۱۵۳)

نتیجه آن‌که معنای اصلی تأویل، عاقبت و سرانجام یک امر است و «تأویل کلام» همان مقصود اصلی و نهایی کلام خواهد بود.

۲. انواع روایات تأویلی سوره توبه درباره امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام

همان‌طور که گفتیم در بین روایات تفسیری سوره توبه، روایاتی وجود دارد که آیات این سوره را بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام تأویل کرده‌اند. این تأویلات به انواع مختلفی تقسیم می‌شوند که در ادامه، آنها را ذکر می‌کنیم.

۲-۱. معنای باطنی آیه

از روایات فراوانی استفاده می‌شود که آیات قرآن علاوه برمعنای ظاهری از معانی، مقاصد و معارف عمیق باطنی برخوردار است کـه همگان را یارای فهم آن نمی‌باشد و علم آن ویژه «راسخان در علم» است. اصل وجود باطن برای قرآن، مورد اتفاق خاصّه و عامّه است و روایات فراوانی که به تواتر معنوی رسیده، برآن دلالت دارد. (ر.ک: شاکر، ۱۳۷۶: ۸۷-۹۱) در برخی از روایات، ضمن پذیرفته شدن این‌که قرآن دارای بطن و بطون است، بطن آن «تأویل» نامیده شده است. امام باقر علیه‌السلام فرمود: «ظهر قرآن، تنزیل آن و بطن قرآن، تأویل آن می‌باشد؛ بخشی از تأویل قرآن،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

محقق شده و بخش دیگر آن، هنوز محقق نشده است؛ قرآن مانند خورشید و ماه جریان دارد.» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۱۱)

همچنین در برخی روایات تصریح شده است که معنای باطنی آیه، تأویل آیه محسوب می‌گردد. مثلاً آیهٔ ۳۰ سورهٔ ملک در حدیث امام کاظم علیه‌السلام به امام عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه تأویل شده است. (صدوق، ۱۳۹۵: ج۲، ص۳۶۰). مفاد ظاهری آیه مزبور به اهمیت نعمت آب در حیات مادی اشاره دارد، ولی در معنای باطنی، به نعمت حضور امام و حجّت خدا که مایه حیات و طهارت معنوی بشر است، اشاره شده است.

در روایات تفسیری سوره توبه روایاتی مشاهده شد که معنای باطنی آیه را بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام تأویل نموده که در ادامه به نقل آنها می‌پردازیم.

یک: از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمود: «مَعَاشِرَ النَّاسِ! إِنَّمَا أَكْمَلَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ دِينَكُمْ بِإِمَامَتِهِ؛ فَمَنْ لَمْ يَأْتَمَّ بِهِ وَ بِمَنْ يَقُومُ مَقَامَهُ مِنْ وُلْدِي مِنْ صُلْبِهِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَ الْعَرْضِ عَلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، فَأُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خالِدُونَ» (ابن‌طاووس، ۱۴۱۳: ص۵۸۴).

عبارت «أُولئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خالِدُونَ» در آیه ۱۷ توبه ظهور در حبط و نابودی اعمال مشرکان دارد؛ (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج۷، ص۳۱۴) اما در روایت یک و دو، بر حبط اعمال منکران ولایت ائمه علیهم‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان معنای باطنی آیه به شمار می‌رود.

دو: از رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت شده که فرمود: «مَعَاشِرَ النَّاسِ! هَذَا أَخِي وَ وَصِيِّي وَ وَاعِي عِلْمِي وَ خَلِيفَتِي عَلَى مَنْ آمِنْ بِي وَ عَلَى تَفْسِيرِ كِتَابِ رَبِّي. اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْزَلْتَ عِنْدَ تَبْيِينِ ذَلِكَ فِي عَلِيٍّ: «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» بِإِمَامَتِهِ؛ فَمَنْ لَمْ يَأْتَمَّ بِهِ وَ بِمَنْ كَانَ مِنْ وُلْدِي مِنْ صُلْبِهِ إِلَى الْقِيَامَةِ، فَأُولَئِكَ حَبِطَتْ أَعْمالُهُمْ وَ فِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ» (عاملی‌نباطی، ۱۳۸۴: ج۱، ص۳۰۲)

سه: از امام باقر علیه‌السلام درباره آیه: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاتَتَّخِذُوا آباءَكُمْ وَ إِخْوانَكُمْ أَوْلِياءَ إِنِ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمانِ (توبه: ۲۳) روایت شده که فرمود: «فَإِنَّ الْإِيمَانَ وَلَايَةُ عَلِيِّ‌بْنِ‌أَبِي‌طَالِبٍ» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۳، ص۹۴)

واژه «الْإِيمان» در روایت فوق، به ولایت امام علی علیه‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان معنای باطنی آیه به شمار می‌رود.

چهار: از رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت شده که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ نَظَرَ إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ نَظْرَةً، فَاخْتَارَنِي مِنْهُمْ؛ ثُمَّ نَظَرَ ثَانِيَةً فَاخْتَارَ عَلِيّاً أَخِي وَ وَزِيرِي وَ وَارِثِي وَ وَصِيِّي وَ خَلِيفَتِي فِي أُمَّتِي وَ وَلِيَّ كُلِّ مُؤْمِنٍ بَعْدِي؛ مَنْ تَوَلَّاهُ تَوَلَّى اللَّهَ وَ مَنْ عَادَاهُ عَادَى اللَّهَ وَ مَنْ أَحَبَّهُ أَحَبَّ اللَّهَ وَ مَنْ أَبْغَضَهُ أَبْغَضَ اللَّهَ. وَ اللَّهِ لَا يُحِبُّهُ إِلَّا مُؤْمِنٌ وَ لَا يُبْغِضُهُ إِلَّا كَافِرٌ، وَ هُوَ نُورُ الْأَرْضِ بَعْدِي وَ رُكْنُهَا، وَ هُوَ كَلِمَةُ التَّقْوَى وَ الْعُرْوَةُ الْوُثْقَى. ثُمَّ تَلَا رَسُولُ اللَّهِ: يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللهِ بِأَفْواهِهِمْ وَ يَأْبَى اللهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْكافِرُون» (هلالی، ۱۴۰۵: ج۲، ص۸۵۷)

عبارت «نُورَ الله» در آیه ۳۲ سوره توبه، در روایت چهار تا هفت، به ولایت امیرالمؤمنین و ائمه علیهم‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان معنای باطنی آیه به شمار می‌رود.

پنج: از امام رضا علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَهَدُوا عَلَى إِطْفَاءِ نُورِ اللَّهِ، حِينَ قَبَضَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى رَسُولَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيهِ وَ آلِهِ، وَ أَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يتِمَّ نُورَهُ؛ وَ قَدْ جَهَدَ عَلِي بْنُ أَبِي حَمْزَةَ عَلَى إِطْفَاءِ نُورِ اللَّهِ حِينَ مَضَى أَبُو الْحَسَنِ الْأَوَّلُ علیه‌السلام، فَأَبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يتِمَّ نُورَهُ» (حمیری، ۱۴۱۳: ص۳۴۷)

شش: از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «وَ النُّورُ وَلَايَةُ عَلِيٍّ؛ فَصَارُوا إِلَى الظُّلْمَةِ وَلَايَةَ أَعْدَائِهِ، وَ قَدْ نَزَلَ فِيهِمْ: فَالَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَ عَزَّرُوهُ وَ نَصَرُوهُ وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ، وَ قَوْلُهُ تَعَالَى: يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللهِ بِأَفْواهِهِمْ وَ يَأْبَى اللهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْكافِرُون» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۳، ص۸۱)

هفت: از امام رضا علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِؤُا وَلَايَةَ أَمِيرِالْمُؤْمِنِينَ بِأَفْواهِهِمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۳۵، ص۳۹۶)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

هشت: از امام رضا علیه‌السلام درباره آیه: هُوَ الَّذی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دینِ الْحَقِّ لِیظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ (توبه: ۳۳) روایت شده که فرمود: «هُوَ الَّذِی أَمَرَ رَسُولَهُ صلی‌الله‌علیه‌وآله بِالْوَلَایَةِ لِوَصِیِّهِ، وَ الْوَلَایَةُ هِیَ دِینُ الْحَقِّ، لِیظْهِرَهُ عَلَی جَمِیعِ الْأَدْیَانِ عِنْدَ قِیَامِ الْقَائِمِ» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۳، ص۸۲)

عبارت «دینِ الْحَقِّ» در آیه ۳۳ توبه، در روایت فوق، به ولایت امام علی علیه‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان معنای باطنی آیه به شمار می‌رود.

۲-۲. مصداق باطنی آیه

مراد از مصداق باطنی آیات، امور خارجی و واقعیات عینی به لحاظ معنای باطنی آیات است. به عنوان نمونه، امام باقر علیه‌السلام درباره آیه: وَ مَنْ أَحْیاها فَکَأَنَّما أَحْیا النَّاسَ جَمِیعاً (مائده: ۳۲) فرمود: «یعنی هرکس شخصی را از سوختن یا غرق‌شدن نجات دهد». آنگاه آن را تأویل اعظم آیه می‌داند. (برقی، ۱۳۷۱: ج۱، ص۲۳۲) روشن است که این بیان، مصداق باطنی و تأویل اعظم آیه است.

در روایات تفسیری سوره توبه نیز مواردی از این مصادیق باطنی وجود دارد که بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام تأویل شده است که در ادامه، آنها را ذکر می‌کنیم:

یک: از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النَّاسِ (توبه: ۳) روایت شده که فرمود: «الْأَذَانُ اسْمٌ نَحَلَهُ اللَّهُ سُبْحَانَهُ عَلِیّاً مِنَ السَّمَاءِ، لِأَنَّهُ هُوَ الَّذِی أَدَّی عَنِ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ سُورَةَ بَرَاءَةَ، وَ قَدْ کَانَ بَعَثَ بِهَا أَبَا بَکْرٍ؛ فَأَنْزَلَ اللَّهُ جَبْرَئِیلَ عَلَی النَّبِیِّ صلی‌الله‌علیه‌وآله؛ فَقَالَ: یَا مُحَمَّدُ! إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی یَقُولُ لَکَ: لَایَبْلُغُ عَنْکَ إِلَّا أَنْتَ أَوْ رَجُلٌ مِنْکَ. فَبَعَثَ رَسُولُ اللَّهِ عَلِیّاً فَأَخَذَ الصَّحِیفَةَ مِنْ أَبِی‌بَکْرٍ وَ مَضَی بِهَا إِلَی أَهْلِ مَکَّةَ. فَسَمَّاهُ اللَّهُ تَعَالَی أَذَاناً مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله إِنَّهُ اسْمٌ نَحَلَهُ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ لِعَلِیٍّ علیه‌السلام» (صدوق، ۱۴۰۳: ص۲۹۸).

واژه «أَذانٌ» در آیه ۳ توبه، به معنای اعلام است؛ (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۹، ص۱۴۹) ولی در حدیث یک تا شش به امام علی علیه‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق باطنی آیه به شمار می‌رود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

دو: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که درباره آیه: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ (توبه: ۳) فرمود: «أَنَا ذَلِکَ الْأَذَان» (قمی، ۱۳۶۳: ج۱، ص۲۳۱)

سه: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «أَنَا الْمُؤَذِّنُ فِی الدُّنْیَا وَ الْآخِرَةِ، قَالَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَیْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَی الظَّالِمِینَ؛ أَنَا ذَلِکَ الْمُؤَذِّنُ. وَ قَالَ: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ فَأَنَا ذَلِکَ الْأَذَان» (صدوق، ۱۴۰۳: ص۵۹)

چهار: از امام سجاد علیه‌السلام درباره آیه: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ (توبه: ۳) روایت شده که فرمود: «الاذان أَمِیرُالْمُؤْمِنِینَ علیه‌السلام» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۶)

پنج: از امام سجاد علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «إِنَّ لِعَلِیِّ‌بْنِ‌أَبِی‌طَالِبٍ علیه‌السلام فِی کِتَابِ اللَّهِ اسْماً وَ لَکِنْ لَا یَعْرِفُونَهُ. قَالَ: قُلْتُ: مَا هُوَ؟ قَالَ: أَ لَمْ تَسْمَعْ إِلَی قَوْلِهِ تَعَالَی: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النَّاسِ یَوْمَ الْحَجِّ الْأَکْبَرِ؛ هُوَ وَ اللَّهِ کَانَ الْأَذَانَ» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۶۰)

شش: از رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله روایت شده که خطاب به امام علی علیه‌السلام فرمود: «وَ قَالَ عَزَّوَجَلَّ: وَ أَذانٌ مِنَ اللهِ وَ رَسُولِهِ إِلَی النَّاسِ یَوْمَ الْحَجِّ الْأَکْبَرِ، فَکُنْتَ أَنْتَ الْمُبَلِّغَ عَنِ اللَّهِ وَ عَنْ رَسُولِهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله» (صدوق، ۱۳۷۸: ج۲، ص۹)

هفت: در قرآن می‌فرماید: إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً فی کِتابِ اللهِ یوْمَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ مِنْها أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ذلِکَ الدِّینُ الْقَیمُ فَلا تَظْلِمُوا فیهِنَّ أَنْفُسَکُمْ (توبه: ۳۶)

از امام باقر علیه‌السلام دربارهٔ تأویل آیه پرسیدند. حضرت فرمود: «أَمَّا السّنَةُ فَهِیَ جَدِّی رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله، وَ شُهُورُهَا اثْنَا عَشَرَ شَهْراً، فَهُوَ أَمِیرُالْمُؤْمِنِینَ إِلَیَّ وَ إِلَی ابْنِی‌جَعْفَرٍ وَ ابْنِهِ مُوسَی وَ ابْنِهِ عَلِیٍّ وَ ابْنِهِ مُحَمَّدٍ وَ ابْنِهِ عَلِیٍّ وَ إِلَی ابْنِهِ الْحَسَنِ وَ إِلَی ابْنِهِ مُحَمَّدٍ الْهَادِی الْمَهْدِیِّ، اثْنَا عَشَرَ إِمَاماً حُجَجُ اللَّهِ فِی خَلْقِهِ وَ أُمَنَاؤُهُ عَلَی وَحْیِهِ وَ عِلْمِهِ. وَ الْأَرْبَعَةُ الْحُرُمُ الَّذِینَ هُمُ الدِّینُ الْقَیِّمُ؛ أَرْبَعَةٌ مِنْهُمْ یَخْرُجُونَ بِاسْمٍ وَاحِدٍ: عَلِیٌّ أَمِیرُالْمُؤْمِنِینَ وَ أَبِی‌عَلِیُّ‌بْنُ‌الْحُسَیْنِ وَ عَلِیُّ‌بْنُ‌مُوسَی وَ عَلِیُّ‌بْنُ‌مُحَمَّدٍ؛ فَالْإِقْرَارُ بِهَؤُلَاءِ هُوَ الدِّینُ الْقَیِّمُ، فَلَا تَظْلِمُوا فِیهِمْ أَنْفُسَکُمْ؛ أَیْ قُولُوا بِهِمْ جَمِیعاً تَهْتَدُوا» (طوسی، ۱۴۱۱: ص۱۴۹)

عبارت «اثْناعَشَرَ شَهْراً» در آیه مورد بحث، ظهور در ماه‌های سال دارد، ولی در

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

حدیث هفت تا نُه به ائمه علیهم‌السلام تأویل شده است؛ همچنین عبارت «أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ» در آیه مورد بحث، ظهور در چهار ماه حرام دارد، ولی در این حدیث به چهار امام تأویل شده که نام علی دارند. لذا تأویل در این روایت، از نوع بیان مصداق باطنی آیه به شمار می‌رود.

هشت: از امام صادق علیه‌السلام ضمن حدیثی طولانی ذیل آیهٔ یادشده نام دوازده امام علیهم‌السلام را بر می‌شمرد. (نعمانی، ۱۳۹۷: ص۸۸)

نه: امام باقر علیه‌السلام درباره همان آیه با توضیحی عقلی و استدلالی فرمود: «مَعْرِفَةُ الشُّهُورِ الْمُحَرَّمُ وَ صَفَرٌ وَ رَبِيعٌ وَ مَا بَعْدَهُ، وَ الْحُرُمُ مِنْهَا وَ هِيَ جُمَادَى وَ ذُوالْقَعْدَة وَ ذُوالْحِجَّة وَ الْمُحَرَّمُ لَا يَكُونُ دِيناً قَيِّماً؛ لِأَنَّ الْيَهُودَ وَ النَّصَارَى وَ الْمَجُوسَ وَ سَائِرَ الْمِلَلِ وَ النَّاسِ جَمِيعاً مِنَ الْمُنَافِقِينَ وَ الْمُخَالِفِينَ يَعْرِفُونَ هَذِهِ الشُّهُورَ وَ يَعُدُّونَهَا بِأَسْمَائِهِمْ. وَ إِنَّمَا هُمُ الْأَئِمَّةُ الْقَوَّامُونَ بِدِينِ اللَّهِ. وَ الْحُرُمُ مِنْهَا أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ‌بْنُ‌أَبِي‌طَالِبٍ الَّذِي اشْتَقَّ اللَّهُ تَعَالَى لَهُ اسْماً مِنِ اسْمِهِ الْعَلِيِّ، كَمَا اشْتَقَّ لِرَسُولِ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله اسْماً مِنِ اسْمِهِ الْمَحْمُودِ وَ ثَلَاثَةٌ مِنْ وُلْدِهِ أَسْمَاؤُهُمْ عَلِيٌّ؛ عَلِيُّ‌بْنُ‌الْحُسَيْنِ وَ عَلِيُّ‌بْنُ‌مُوسَى وَ عَلِيُّ‌بْنُ‌مُحَمَّدٍ. فَصَارَ لِهَذَا الِاسْمِ الْمُشْتَقِّ مِنِ اسْمِ اللَّهِ تَعَالَى حُرْمَة بِهِ» (نعمانی، ۱۳۹۷: ص۸۶).

ده: در روایتی چنین آمده است: «أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ، عَلِيٌّ وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ وَ الْقَائِمُ، بِدَلَالَةِ قَوْلِهِ: ذلِکَ الدِّينُ الْقَيِّمُ» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۱، ص۲۸۴)

عبارت «أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ» در آیه مورد بحث، ظهور در چهار ماه حرام دارد، ولی در این حدیث به چهار امام علیهم‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق باطنی آیه به‌شمار می‌رود.

۲-۳. مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق)

در برخی از احادیث به مصادیق زمان نزول که آیات ناظر به آنها بوده، ظهر و تنزیل گفته شده و به مصادیق مشابه آنها که مفاهیم کلی آیات با صرف‌نظر از مورد نزول، در همه زمان‌ها بر آن قابل انطباق می‌باشد، بطن و تأویل گفته شده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «ظاهر قرآن همان مصداق‌ها (اسباب و شأن نزول‌ها) و مواردی است که آیات درباره آنها نازل شده است و باطن قرآن مصداق‌ها و اشخاصی هستند که (در آینده می‌آیند و) مانند گذشتگان (که آیات درباره آنها نازل شده است) عمل می‌کنند.» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج۱، ص۱۱) یعنی آنچه درباره آنان نازل شده، نسبت به اینان نیز صدق می‌کند. گرچه در این حدیث، سخنی از تأویل قرآن به میان نیامده است، اما در جای دیگر، امام باقر علیه‌السلام می‌فرماید: «ظاهر قرآن، تنزیل آن و باطن قرآن، تأویل آن می‌باشد، بخشی از تأویل آن گذشته است و بخشی هنوز تحقّق نیافته، قرآن بسان خورشید و ماه، در حرکت است.» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۱۱) همچنین از امام صادق علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «قرآن تأویلی دارد که بخشی از آن تحقّق یافته و بخشی از آن محقق نشده است؛ هنگامی که تأویل آن در زمان یکی از امامان تحقّق یابد، امام آن عصر آن را می‌شناسد.» (صفار، ۱۴۰۴: ۱۹۵) نیز از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله نقل شده است که: «در میان شما کسی است که بر تأویل قرآن قتال می‌کند چنان‌که من بر تنزیل آن قتال کردم و او علی‌بن‌ابی‌طالب است.» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۱، ص ۱۵)

در این روایات، تأویل قرآن به مصادیقی توصیف شده که فراتر از سبب و شأن نزول آیات می‌باشند و بعضی ازآنها تا زمان امام باقر و امام صادق علیهماالسلام روی داده و بعضی از آنها پس از ایشان واقع خواهند شد. به دیگر سخن، لفظ تأویل در مورد «مصداق آیه در گذر زمان» استعمال شده است. این همان قاعده «جری و تطبیق» است که در روایات یادشده به آن اشاره شده است، بدین معنا که قرآن مانند خورشید و ماه جریان دارد و بر مصادیق جدید تطبیق می‌یابد. ایـن نوع احادیث بر فرازمانی بودن، پویایی و تازگی قرآن برای هر عصر و نسل، تأکید می‌کند. در این جا روایتی را که در متن آنها به تأویل‌بودن مصداق آیه در گذر زمان تصریح

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

شده است، نقل می‌کنیم.

امام صادق علیه‌السلام درباره آیه: وَ إِنْ طائِفَتانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُما فَإِنْ بَغَتْ إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُما بِالْعَدْلِ (حجرات: ۹) می‌فرماید: «تأویل این آیه در حادثه بصره تحقّق یافت و آنان اهل این آیه بودند که بر امیرالمؤمنین علیه‌السلام شوریدند، پس بر آن حضرت لازم بود که با آنان بجنگد تا به امر الهی گردن نهند.» (کلینی، ۱۴۲۹: ج ۱۵، ص ۴۲۹) در این حدیث، عبارت «فَإِنْ بَغَتْ إِحْداهُما عَلَى الْأُخْرى» بر اصحاب جمل و عبارت «فَقاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلى أَمْرِ اللَّهِ» بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام و یارانش تأویل شده است که به عنوان یکی از مصادیق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) به شمار می‌روند.

در روایات تفسیری سوره توبه، مواردی از مصادیق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) مشاهده شد که بر امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام تأویل شده است که به نقل آنها می‌پردازیم:

یک: از امام سجاد علیه‌السلام درباره آیه: وَ إِنْ نَكَثُوا أَيْمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ (توبه: ۱۲) روایت شده که فرمود: «فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فِي أَصْحَابِ الْجَمَلِ، وَ قَالَ أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ علیه‌السلام يَوْمَ الْجَمَلِ: وَ اللَّهِ مَا قَاتَلْتُ هَذِهِ الْفِئَةَ النَّاكِثَةَ إِلَّا بِآيَةٍ مِنْ كِتَابِ اللَّهِ، يَقُولُ اللَّهُ: وَ إِنْ نَكَثُوا أَيْمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ» (قمی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۲۸۳)

عبارت «فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ» در آیه ۱۲ توبه خطاب به پیامبر و مسلمانان است تا در صورت پیمان‌شکنی کفار با پیشوایان کفر پیکار کنند (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج ۷، ص ۳۰۴)؛ اما در حدیث یک تا نُه، الغای خصوصیت شده و بر پیکار امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام با اصحاب جمل به خاطر پیمان‌شکنی آنان تطبیق شده است؛ بنابراین تأویل در این روایت از نوع مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) می‌باشد.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

دو: امام علی علیه‌السلام پس از جنگ جمل خطبه‌ای ایراد کرد و فرمود: «أَیُّهَا النَّاسُ! وَ اللَّهِ مَا قَاتَلْتُ هَؤُلَاءِ بِالْأَمْسِ إِلَّا بِآیَةٍ (مِنْ کِتَابِ اللَّهِ) تَرَکْتُهَا فِی کِتَابِ اللَّهِ. إِنَّ اللَّهَ یَقُولُ: وَ إِنْ نَکَثُوا أَیمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِی دِینِکُمْ فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لا اَیمان لَهُمْ لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۸)

سه: وقتی که جنگ جمل درگرفت، امام علی علیه‌السلام آیه «وَ إِنْ نَکَثُوا اَیمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ» را قرائت کرد و فرمود: «مَا قُوتِلَ أَهْلُهَا مُنْذُ یَوْمَ نَزَلَتْ حَتَّی کَانَ الْیَوْمُ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۹)

چهار: همان مضمون کلام یادشدهٔ امام علی علیه‌السلام به نقل ابن حیون چنین است: «فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَیْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ، ثُمَّ قَالَ: وَ اللَّهِ مَا رُمِیَ أَهْلُ هَذِهِ الْآیَةِ بِسَهْمٍ قَبْلَ الْیَوْمِ». (ابن‌حیون، ۱۳۸۵: ج۱، ص۳۸۹)

پنج: به نقل دیگر، کلام حضرتش چنین است: «وَ اللَّهِ مَا رُمِیَ أَهْلُ هَذِهِ الْآیَةِ بِکِنَانَةَ قَبْلَ الْیَوْمِ: فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَیْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۸)

شش: امام علی علیه‌السلام هنگام خروج طلحه و زبیر برای جنگ فرمود: «عَذِیرِی مِنْ طَلْحَةَ وَ الزُّبَیْرِ، بَایَعَانِی طَائِعَیْنِ غَیْرَ مُکْرَهَیْنِ، ثُمَّ نَکَثَا بَیْعَتِی مِنْ غَیْرِ حَدَثٍ، ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآیَةَ: وَ إِنْ نَکَثُوا أَیْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِی دِینِکُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَیْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ» (مفید، ۱۴۱۳[۱]: ص۷۳)

هفت: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «عَذَرَنِی اللَّهُ مِنْ طَلْحَةَ وَ الزُّبَیْرِ، بَایَعَانِی طَائِعَیْنِ غَیْرَ مُکْرَهَیْنِ، ثُمَّ نَکَثَا بَیْعَتِی مِنْ غَیْرِ حَدَثٍ أَحْدَثْتُهُ. وَ اللَّهِ مَا قُوتِلَ أَهْلُ هَذِهِ الْآیَةِ مُنْذُ نَزَلَتْ حَتَّی قَاتَلْتُهُمْ: وَ إِنْ نَکَثُوا أَیْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِی دِینِکُمْ فَقَاتِلُوا أَئِمَّةَ الْکُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَیْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ یَنْتَهُونَ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۹)

هشت: امام علی علیه‌السلام در جنگ جمل با خواندن همین آیه سوگند یاد کرد و فرمود: «أَنَّهُ مَا قُوتِلَ عَلَیْهَا مُنْذُ نَزَلَتْ حَتَّی الْیَوْمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۳۲، ص۱۹۰)

نه: از امام صادق علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «دَخَلَ عَلَیَّ أُنَاسٌ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ، فَسَأَلُونِی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

عَنْ طَلْحَة وَ الزُّبَيْرِ. فَقُلْتُ لَهُمْ: كَانَا إِمَامَيْنِ مِنْ أَئِمَّةِ الْكُفْرِ. إِنَّ عَلِيّاً عليه‌السلام يَوْمَ الْبَصْرَة لَمَّا صَفَّ الْخُيُولَ، قَالَ لِأَصْحَابِهِ: لَا تَعْجَلُوا عَلَى الْقَوْمِ حَتَّى أُعْذِرَ فِي مَا بَيْنِي وَ بَيْنَ اللَّهِ وَ بَيْنَهُمْ. فَقَامَ إِلَيْهِمْ فَقَالَ: يَا أَهْلَ الْبَصْرَة! هَلْ تَجِدُونَ عَلَيَّ جَوْراً فِي حُكْمٍ؟ قَالُوا: لا. قَالَ: فَحَيْفاً فِي قَسْمٍ؟ قَالُوا: لا. قَالَ: فَرَغْبَةً فِي دُنْيَا أَصَبْتُهَا لِي وَ لِأَهْلِ بَيْتِي دُونَكُمْ فَنَقَمْتُمْ عَلَيَّ فَنَكَثْتُمْ عَلَيَّ بَيْعَتِي؟ قَالُوا: لا. قَالَ: فَأَقَمْتُ فِيكُمُ الْحُدُودَ وَ عَطَّلْتُهَا عَنْ غَيْرِكُمْ؟ قَالُوا: لا. قَالَ: فَمَا بَالُ بَيْعَتِي تُنْكَثُ وَ بَيْعَة غَيْرِي لَاتُنْكَثُ؟ إِنِّي ضَرَبْتُ الْأَمْرَ أَنْفَهُ وَ عَيْنَيْهِ وَ لَمْ أَجِدْ إِلَّا الْكُفْرَ أَوِ السَّيْفَ. ثُمَّ ثَنَى إِلَى أَصْحَابِهِ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ: وَ إِنْ نَكَثُوا أَيْمانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَ طَعَنُوا فِي دِينِكُمْ فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ. فَقَالَ أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ عليه‌السلام: وَ الَّذِي فَلَقَ الْحَبَّة وَ بَرَأَ النَّسَمَة وَ اصْطَفَى مُحَمَّداً صلى‌الله‌عليه‌وآله بِالنُّبُوَّة إِنَّهُمْ لَأَصْحَابُ هَذِهِ الْآيَة، وَ مَا قُوتِلُوا مُنْذُ نَزَلَتْ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۷۷)

ده: از امام باقر عليه‌السلام روایت شده که فرمود: «قَالَ أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ عليه‌السلام، وَ هُوَ يُقَاتِلُ مُعَاوِيَة: فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ - الْآيَة. هُمْ هَؤُلَاءِ وَ رَبِّ الْكَعْبَة» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۳، ص۱۶۴)

یازده: از ابن‌عبّاس چنین روایت شده است که ما به همراه امام علی عليه‌السلام در جنگ صفّین بودیم. در این‌هنگام دیدم که امیرالمؤمنین عليه‌السلام پیش آمد، درحالی‌که از شمشیرش خون می‌چکید و سیمای مبارک چون یک تکه ماه بود و می‌فرمود: «فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ» (سیدرضی، ۱۴۰۶: ص۷۶)

همان شرحی که در ذیل حدیث «یک» و آیهٔ یاد شده مطرح شد، درباره حدیث شماره ده و یازده نیز صادق است، با این تفاوت که در اینجا مصداق دیگر آیه را جنگ صفین می داند؛ بنابراین تأویل در این روایت از نوع مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) می‌باشد.

دوازده: از امام باقر عليه‌السلام روایت شده که فرمود: قَالَ [أَمِيرُالْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه‌السلام]: يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ! فَقاتِلُوا أَئِمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لا أَيْمانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ - الْآيَة، ثُمَّ قَالَ: هَؤُلَاءِ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

[الْقَوْمُ] هُمْ وَ رَبِّ الْكَعْبَةِ، يَعْنِي أَهْلَ صِفِّينَ وَ الْبَصْرَةِ وَ الْخَوَارِجِ» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۶۳)

در اینجا جری و تطبیق بر سه گروه (جمل و صفین و نهروان) انجام شده است.

سیزده: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که در جنگ صفین برای مردم خطبه خواند و فرمود: «أَنَا مِنْ أَهْلِ بَدْرٍ، وَ مُعَاوِيَةَ طَلِيقُ‌بْنُ‌طَلِيقٍ. وَ اللَّهِ إِنَّا عَلَى الْحَقِّ وَ إِنَّهُمْ عَلَى الْبَاطِلِ؛ وَ لَا يَجْتَمِعُنَّ عَلَيْهِ وَ تَتَفَرَّقُوا عَنْ حَقِّكُمْ حَتَّى يَغْلِبَ بَاطِلُهُمْ حَقَّكُمْ. قاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِأَيْدِيكُمْ (توبه: ۱۴) فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا لَيُعَذِّبَنَّهُمُ اللَّهُ بِأَيْدِي غَيْرِكُم» (نصربن‌مزاحم، ۱۴۰۴: ص۳۱۴)

چهارده: از ابی‌الأغرّ تمیمی روایت شده که گوید: روز صفین ایستاده بودم که عبّاس‌بن‌ربیعة بن‌حارث‌بن‌عبدالمطلب سراپا مسلح با کلاه‌خودی بر سر و شمشیری یمانی در دست از کنار من گذشت و یک ضربه با شمشیر به مرد شامی زد و با آن ضربه قفسه‌ی سینه‌اش از هم دریده شد و با گونه به خاک افتاد. عبّاس در بین مردم بالا رفت و مردم چنان تکبیری گفتند که زمین بدان به لرزه درآمد؛ سپس شنیدم کسی پشت سرم می‌گفت: قاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِأَيْدِيكُمْ وَ يُخْزِهِمْ وَ يَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَ يَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَ يُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ وَ يَتُوبُ اللهُ عَلى مَنْ يَشاءُ. (توبه: ۱۴-۱۵) به‌سوی صدا نگریستم و ناگهان دیدم که او امیرمؤمنان علی علیه‌السلام است، فرمود: «يَا أَبَاالْأَغَرِّ! مَنِ الْمُبَارِزُ لِعَدُوِّنَا؟ قُلْتُ: هَذَا ابْنُ شَيْخِكُمْ، الْعَبَّاسِ‌بْنِ‌رَبِيعَة» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۸۱)

عبارت «قاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِأَيْدِيكُمْ» در آیه ۱۴ توبه، و تطبیق آن با صفین در روایت سیزده و چهارده، از نوع مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) می‌باشد.

پانزده: امام علی علیه‌السلام بعد از جنگ نهروان چنین فرمود: «عِبَادَاللَّهِ! مَا لَكُمْ إِنْ أَمَرْتُكُمْ أَنْ تَنْفِرُوا اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيا مِنَ الْآخِرَةِ ثَوَاباً وَ بِالذُّلِّ وَ الْهَوَانِ مِنَ الْعِزِّ خَلَفاً!» (ثقفی، ۱۳۹۵: ج۱، ص۳۵)

آیه ۳۸ توبه درباره یاران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در جنگ تبوک است؛ (ر.ک: مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ج۷، ص۴۱۳) که با تطبیق آن بر جنگ نهروان از نوع بیان مصداق آیه در گذر زمان

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

(جری و تطبیق) به شمار می‌رود.

شانزده: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «إِنَّ طَلْحَةَ وَ الزُّبَيْرَ بَايَعَانِي ثُمَّ نَقَضَا بَيْعَتِي؛ فَكَانَ نَقْضُهُمَا كَرِدَّتِهِمَا؛ فَجَاهَدْتُهُمَا عَلَى ذَلِكَ حَتَّى جاءَ الْحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمْرُ اللهِ وَ هُمْ كارِهُونَ» (نصربن‌مزاحم، ۱۴۰۴: ص۲۹)

عبارت «حَتَّى جاءَ الْحَقُّ وَ ظَهَرَ أَمْرُ اللهِ وَ هُمْ كارِهُونَ» در آیه ۴۸ توبه در مورد پیروزی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله بر توطئه منافقان در جنگ احد است (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۹، ص۲۹۰)، ولی تطبیق آن در این روایت بر پیروزی امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام بر توطئه طلحه و زبیر از نوع بیان مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) به شمار می‌رود.

هفده: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «وَ الْعَجَبُ مِنْكُمْ وَ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ أَنَّ أَمِيرَهُمْ يَعْصِي اللَّهَ وَ هُمْ يُطِيعُونَهُ، وَ أَنَّ أَمِيرَكُمْ يُطِيعُ اللَّهَ وَ أَنْتُمْ تَعْصُونَهُ. إِنْ قُلْتُ لَكُمُ: انْفِرُوا إِلَى عَدُوِّكُمْ، قُلْتُمْ: الْقَرُّ يَمْنَعُنَا، أَفَتَرَوْنَ عَدُوَّكُمْ لَا يَجِدُونَ الْقَرَّ كَمَا تَجِدُونَهُ؟ وَ لَكِنَّكُمْ أَشْبَهْتُمْ قَوْماً قَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله: انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللهِ، فَقَالَ كُبَرَاؤُهُمْ: لَا تَنْفِرُوا فِي الْحَرِّ؛ فَقَالَ اللَّهُ لِنَبِيِّهِ: قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ» (ثقفی، ۱۳۹۵: ج۱، ص۴۳)

عبارت «قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ أَشَدُّ حَرًّا لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ» در آیه ۸۱ توبه پاسخ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به منافقان است که گرمای تابستان را بهانه فرار از جهاد کرده بودند (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۹، ص۳۵۹) که مانند تطبیق‌های روایت گذشته، از نوع بیان مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) به شمار می‌رود.

هجده: امام علی علیه‌السلام در نامه‌ای به مردم کوفه چنین نوشت: «فَإِنَّ دَارَ الْهِجْرَةِ تَقَلَّعَتْ بِأَهْلِهَا؛ فَانْقَلَعُوا عَنْهَا. فَجَاشَتْ جَيْشَ الْمِرْجَلِ وَ كَانَتْ فَاعِلَةً يَوْماً مَا فَعَلَتْ، وَ قَدْ رَكِبَتِ الْمَرْأَةُ الْجَمَلَ وَ نَبَحَتْهَا كِلَابُ الْحَوْأَبِ. وَ قَامَتِ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَةُ يَقُودُهَا رِجَالٌ، يَطْلُبُونَ بِدَمٍ هُمْ سَفَكُوهُ وَ عِرْضٍ هُمْ شَتَمُوهُ وَ حُرْمَةٍ هُمُ انْتَهَكُوهَا وَ أَبَاحُوا مَا أَبَاحُوا، يَعْتَذِرُونَ إِلَى النَّاسِ دُونَ اللَّهِ؛ يَخْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَإِنَّ اللهَ لا يَرْضى عَنِ الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ» (مفید، ۱۴۱۳[۲]: ص۲۵۹)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

در این روایت، تطبیق مفاد آیه ۹۶ توبه که درباره منافقان است (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۹، ص۳۶۳) بر مسبّبان جنگ جمل، از نوع بیان مصداق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) به شمار می‌رود.

نوزده: از امام علی علیه‌السلام درباره آیه: أَفَمَنْ أَسَّسَ بُنْيانَهُ عَلى تَقْوى مِنَ اللَّهِ وَ رِضْوانٍ خَيرٌ أَمْ مَنْ أَسَّسَ بُنْيانَهُ عَلى شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فى نارِ جَهَنَّم (توبه: ۱۰۹) روایت شده که فرمود: «أَلا وَ قَدْسَبَقَنِی إِلَی هَذَا الْأَمْرِ مَنْ لَمْ أُشْرِكْهُ فِيهِ، وَ مَنْ لَمْأَهَبْهُ لَهُ، وَ مَنْ لَيْسَتْ لَهُ مِنْهُ تَوْبَة إِلَّا بِنَبِيٍّ يُبْعَثُ، أَلا وَ لا نَبِيَّ بَعْدَ مُحَمَّدٍصلی‌الله‌علیه‌وآله، أَشْرَفَ مِنْهُ عَلى شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ» (کلینی، ۱۴۲۹: ج۱۵، ص۱۷۱)

عبارت «مَنْ أَسَّسَ بُنْيانَهُ عَلى شَفا جُرُفٍ هارٍ فَانْهارَ بِهِ فى نارِ جَهَنَّمَ» در آیه ۱۰۹ توبه، مطلق است و هر منافقی را شامل می‌شود (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۹، ص۳۹۱) ولی تطبیق آن در روایت فوق به غاصب حق امام علی علیه‌السلام از نوع بیان مصداق اطلاق آیه در گذر زمان (جری و تطبیق) به شمار می‌رود.

بیست: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «وَ قَدْكَانَ لِی حَقٌّ حَازَهُ دُونِی مَنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ؛ وَ لَمْ أَكُنْ أُشْرِكُهُ فِيهِ. وَ لَا تَوْبَة لَهُ إِلَّا بِكِتَابٍ مُنَزَّلٍ أَوْ بِرَسُولٍ مُرْسَلٍ. وَ أَنَّى لَهُ بِالرِّسَالَة بَعْدَ مُحَمَّدٍصلی‌الله‌علیه‌وآله، وَ لَا نَبِيَّ بَعْدَ مُحَمَّدٍصلی‌الله‌علیه‌وآله؟ فَأَنَّى يَتُوبُ وَ هُوَ فِی بَرْزَخِ الْقِيَامَة، غَرَّتْهُ الْأَمَانِيُّ وَ غَرَّهُ بِاللَّهِ الْغَرُورُ. وَ قَدْ أَشْفَى عَلَى جُرُفٍ هارٍ فَانْهَارَ بِهِ فِی نارِ جَهَنَّمَ، وَ اللهُ لايَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِين» (بحرانی، ۱۴۱۵: ج۴، ص ۲۵۵)

همان توضیحی که درباره حدیث قبل مطرح شد، درباره این حدیث نیز جاری است.

۲-۴. مصداق اتمّ اطلاق یا عموم آیه

در بسیاری از آیات قرآن واژه‌ها یا عباراتی به صورت عام یا مطلق آمده است که بر مصادیق متعددی تطبیق می‌کنند. در روایات تفسیری متعددی که در ذیل این

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

گونه از آیات نقل می‌شود، به بیان مصداق عموم یا اطلاق آیه پرداخته شده است. همچنین گاهی اوقات از برخی مصادیق عموم یا اطلاق آیه، تحت عنوان مصداق اتمّ و اکمل نام برده شده است. در برخی از این روایات، ضمن بیان این نوع از مصادیق آیات، تصریح شده است که این مصادیق در زمره تأویل آیه به شمار می‌آیند؛ مثلاً از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه: وَ الَّذینَ یصِلُونَ ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ یوصَل (رعد: ۲۱) روایت شده که فرمود: «از جمله پیوندهای مورد نظر آیه، صله رحم است و تأویل نهایی و اتمّ آن، پیوند تو با ما است.» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲ ص ۲۰۸) روشن است که عبارت «ما أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ یوصَل» در آیه یادشده، مطلق است، ولی در این روایت از پیوند با ائمه علیهم‌السلام که مصداق اتمّ اطلاق آیه می‌باشد، به عنوان تأویل نهایی آن یاد شده است.

در روایات تفسیری سوره توبه نیز از این‌گونه تأویل در مورد امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام وجود دارد که به نقل آنها می‌پردازیم.

یک: از رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله درباره آیه: وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنینَ وَ الْمُؤْمِناتِ جَنَّاتٍ تَجْری مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهارُ خالِدینَ فیها وَ مَساکِنَ طَیبَةً فی جَنَّاتِ عَدْنٍ وَ رِضْوانٌ مِنَ اللَّهِ أَکْبَرُ ذلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظیمُ (توبه: ۷۲) روایت شده که فرمود: «کَأَنِّی أَنْظُرُ إِلَی عَلِیٍّ [علیه‌السلام] وَ شِیعَتِهِ یَوْمَ الْقِیَامَة، یَزِفُّونَ عَلَی نُوقٍ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ؛ شَبَابٌ مُتَوَّجُونَ مُکَحَّلُونَ، لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ، قَدْ أُیِّدُوا بِرِضْوَانٍ مِنَ اللهِ أَکْبَرُ، ذلِکَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِیمُ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۳۷، ص۱۶۷)

عبارت «الْمُؤْمِنینَ وَ الْمُؤْمِناتِ» در آیه ۷۲ توبه، جمع محلّی به الف و لام و عام بوده و همه مؤمنان را در بر می‌گیرد؛ ولی در این روایت به امام علی علیه‌السلام و شیعیانش تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق اتمّ عموم آیه به‌شمار می‌رود.

دو: از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه: وَ السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهاجِرینَ وَ الْأَنْصارِ وَ الَّذینَ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهارُ خالِدِينَ فِيها أَبَداً ذلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (توبه: ۱۰۰) روایت شده که فرمود: «إِنَّهَا نَزَلَتْ فِي عَلِيٍّ عليه‌السلام وَ مَنْ تَبِعَهُ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ، رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ، وَ أَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ، خَالِدِينَ فِيهَا أَبَداً، ذلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (بحرانی، ۱۴۱۵: ج۲، ص۸۳۳)

عبارت «السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ» در آیه ۱۰۰ توبه، جمع محلّی به الف و لام و عام بوده و همه کسانی که سبقت در ایمان دارند را در بر می‌گیرد؛ ولی در روایت فوق به امام علی علیه‌السلام و کسانی که از او پیروی کنند، تأویل شده است؛ لذا تأویل در حدیث شماره دو تا شش، از نوع بیان مصداق اتمّ عموم آیه به شمار می‌رود.

سه: از ابن‌عبّاس چنین روایت شده است: «وَ السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ نَزَلَتْ فِي أَمِيرِالْمُؤْمِنِينَ عليه‌السلام، سَبَقَ النَّاسَ كُلَّهُمْ بِالْإِيمَانِ، وَ صَلَّى الْقِبْلَتَيْنِ وَ بَايَعَ الْبَيْعَتَيْنِ» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج ۲، ص ۱۸)

چهار: از علی بن ابراهیم قمی چنین روایت شده است: «وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهاجِرِينَ وَ الْأَنْصارِ، وَ هُمُ النُّقَبَاءُ: أَبُوذَرٍّ وَ الْمِقْدَادُ وَ سَلْمَانُ وَ عَمَّارٌ، وَ مَنْ آمَنَ وَ صَدَّقَ وَ ثَبَتَ عَلَى وَلَايَةِ أَمِيرِالْمُؤْمِنِينَ عليه‌السلام » (قمی، ۱۳۶۳: ج۱، ص۳۰۳)

پنج: از ابن‌عبّاس درباره آیه: السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ چنین روایت شده است: «عَلِيُّ بْنُ أَبِي‌طَالِبٍ عليه‌السلام، وَ حَمْزَةَ وَ عَمَّارٌ وَ أَبُوذَرٍّ وَ سَلْمَانُ وَ مِقْدَادٌ» (حسکانی، ۱۴۱۱: ج۱، ص۳۳۵)

شش: از ابن‌عبّاس درباره آیه: السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ چنین روایت شده است: «وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ عَلِيٌّ عليه‌السلام وَ سَلْمَانُ» (اربلی، ۱۳۸۱: ج۱، ص۳۲۰)

هفت: از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «عَنَى بِقَوْلِهِ تَعَالَى: وَ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسانٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ، عَلِيّاً عليه‌السلام» (ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ج۳، ص۱۰۰)

عبارت «الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسان» در آیه ۱۰۰ توبه، مطلق است و همه کسانی را که به نیکی از مهاجرین و انصار پیروی کردند در بر می‌گیرد، ولی در روایت فوق به

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

امام علی علیه‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق اتمّ اطلاق آیه به شمار می‌رود.

هشت: از امام صادق علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «مَا مِنْ مُؤْمِنٍ يَمُوتُ أَوْ كَافِرٍ يُوضَعُ فِي قَبْرِهِ حَتَّى يُعْرَضَ عَمَلُهُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صلی‌الله‌علیه‌وآله وَ عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه‌السلام، وَ هَلُمَّ جَرّاً إِلَى آخِرِ مَنْ فَرَضَ اللَّهُ طَاعَتَهُ. فَذَلِكَ قَوْلُهُ: وَ قُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللهُ عَمَلَكُمْ وَ رَسُولُهُ وَ الْمُؤْمِنُونَ (توبه: ۱۰۵)» (قمی، ۱۳۶۳: ج۱، ص۳۰۴)

واژه «الْمُؤْمِنُونَ» در آیه ۱۰۵ توبه، جمع محلّی به الف و لام و عام بوده و همه مؤمنان را در بر می‌گیرد؛ (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج ۹، ص ۳۷۸) ولی در این روایت و روایت بعدی به پیغمبراکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله، امیرالمؤمنین علیه‌السلام و ائمّه علیهم‌السلام تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق اتمّ عموم آیه به شمار می‌رود.

نه: از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه مذکور روایت شده که فرمود: «هُوَ وَ اللَّهِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي‌طَالِبٍ علیه‌السلام» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۱۱۰)

ده: امام هادی علیه‌السلام در روز عیدغدیر با این عبارات، امام علی علیه‌السلام را زیارت کرد: «أَشْهَدُ أَنَّكَ وَ عَمَّكَ وَ أَخَاكَ، الَّذِينَ تَاجَرْتُمُ اللَّهَ بِنُفُوسِكُمْ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ فِيكُمْ: إِنَّ اللهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَ أَمْوالَهُمْ بِأَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ، فَيَقْتُلُونَ وَ يُقْتَلُونَ، وَعْداً عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْراةِ وَ الْإِنْجِيلِ وَ الْقُرْآنِ، وَ مَنْ أَوْفى بِعَهْدِهِ مِنَ اللهِ؛ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذِي بايَعْتُمْ بِهِ وَ ذلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ، التَّائِبُونَ الْعابِدُونَ الْحامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ الْحافِظُونَ لِحُدُودِ اللهِ وَ بَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ» (ابن‌مشهدی، ۱۴۱۹: ص۲۶۵)

واژه «الْمُؤْمِنِينَ» در آیه ۱۱۱ و ۱۱۲ توبه، جمع محلّی به الف و لام و عام بوده و همه مؤمنان را در بر می‌گیرد؛ ولی در این روایت به امام علی علیه‌السلام و عمو و برادرش تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق اتمّ عموم آیه به شمار می‌رود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

یازده: از رسول‌خدا ﷺ درباره صادقین در بارهٔ آیه: یا أَیهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ کُونُوا مَعَ الصَّادِقِینَ (توبه: ۱۱۹) سؤال شد؛ حضرت فرمود: «هُمْ عَلِیٌّ وَ فَاطِمَة وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَیْنُ وَ ذُرِّیَّتُهُمُ الطَّاهِرُونَ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَةِ» (بحرانی، ۱۴۱۵: ج۲، ص۸۶۵)

واژه «الصَّادِقِینَ» در آیه ۱۱۹ توبه، جمع محلّی به الف و لام و عام بوده و همه صادقان را در بر می‌گیرد؛ (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۹۰: ج۹، ص۴۰۲) ولی در روایت یازده تا بیست به امام علی علیه‌السلام و نسل پاکش تأویل شده است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان مصداق اتمّ عموم آیه به شمار می‌رود.

دوازده: از ابن‌عبّاس درباره آیه ۱۱۹ توبه چنین روایت شده است: «نَزَلَتْ فِی أَمِیرِالْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ بْنِ أَبِی‌طَالِبٍ علیه‌السلام وَ أَهْلِ بَیْتِهِ خَاصَّةً» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۷۴)

سیزده: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «أَنْشُدُکُمُ اللَّهَ، أَتَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ: یا أَیهَا الَّذِینَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَ کُونُوا مَعَ الصَّادِقِینَ، فَقَالَ سَلْمَانُ: یا رَسُولَ اللَّهِ! عَامَّةٌ هَذَا أَمْ خَاصَّةٌ؟ قَالَ: أَمَّا الْمَأْمُورُونَ، فَعَامَّةُ الْمُؤْمِنِینَ أُمِرُوا بِذَلِكَ؛ وَ أَمَّا الصَّادِقُونَ فَخَاصَّةٌ لِأَخِی عَلِی وَ أَوْصِیائِی مِنْ بَعْدِهِ إِلَی یوْمِ الْقِیامَة» (هلالی، ۱۴۰۵: ص۶۴۶)

چهارده: از امام علی علیه‌السلام درباره آیه ۱۱۹ توبه روایت شده که فرمود: «فَنَحْنُ وَ اللَّهِ الصَّادِقُونَ» (دیلمی، ۱۴۱۲: ج۲، ص۳۰۶)

پانزده: از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «أَوْلِیَاءُ اللَّهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ عَلِیٌّ وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَیْنُ وَ عَلِیُّ‌بْنُ‌الْحُسَیْنِ، ثُمَّ انْتَهَی الْأَمْرُ إِلَیْنَا، ثُمَّ ابْنِی‌جَعْفَرٌ - وَ أَوْمَأَ إِلَی جَعْفَرٍ وَ هُوَ جَالِسٌ - فَمَنْ وَالَی هَؤُلَاءِ فَقَدْ وَالَی أَوْلِیَاءَ اللَّهِ وَ کَانَ مَعَ الصَّادِقِینَ کَمَا أَمَرَهُ اللَّهُ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ج۲، ص۱۱۶)

شانزده: از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه ۱۱۹ توبه روایت شده که فرمود: «مُحَمَّدٌ ﷺ، وَ عَلِیّ علیه‌السلام» (اربلی، ۱۳۸۱: ج۲، ص۱۶۳)

هفده: از امام باقر علیه‌السلام درباره آیه ۱۱۹ توبه روایت شده که فرمود: «مَعَ عَلِیِّ بْنِ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

أَبِی‌طَالِبٍ علیه‌السلام» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۷۳)

هجده: از امام علی علیه‌السلام روایت شده که فرمود: «یَقُولُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ: وَ کُونُوا مَعَ الصَّادِقِینَ، أَنَا ذَلِکَ الصَّادِقِ» (صدوق، ۱۴۰۳: ص۵۸)

نوزده: هنگامی‌که آیه: اتَّقُوا اللهَ وَ کُونُوا مَعَ الصَّادِقِینَ (توبه: ۱۱۹) نازل شد؛ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله رو به اصحابش کرد و فرمود: «أَتَدْرُونَ فِی مَنْ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآیَةُ؟ قَالُوا: لا وَ اللَّهِ یَا رَسُولَ اللَّهِ! مَا نَدْرِی. فَقَالَ أَبُودُجَانة: یَا رَسُولَ اللَّهِ! کُلُّنَا مِنَ الصَّادِقِینَ قَدْ آمَنَّا بِکَ وَ صَدَّقْنَاکَ. قَالَ: لا یَا أَبَادُجَانَة، هَذِهِ نَزَلَتْ فِی ابْنِ‌عَمِّی أَمِیرِالْمُؤْمِنِینَ عَلِیِّ‌بْنِ‌أَبِی‌طَالِبٍ خَاصَّةً دُونَ النَّاسِ، وَ هُوَ مِنَ الصَّادِقِینَ» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۷۴)

بیست: از ابن‌عبّاس درباره آیه مورد بحث چنین روایت شده است: «مَعَ عَلِیٍّ علیه‌السلام وَ أَصْحَابِهِ: [مراد از مَعَ الصَّادِقِینَ این است که] با علی علیه‌السلام و اصحابش باشید.» (کوفی، ۱۴۱۰: ص۱۷۳)

۲-۵. تحقق مفاد آیه

در برخی از آیات و روایات، تحقق و تجسم عینی مفاد آیه، تأویل آن آیه نامیده شده است. به دیگر سخن، در برخی آیات، خبرها و وعد و وعیدهایی داده شده است که در زمان نزول آیه، مصداق بالفعل نداشته و آن اخبار در آینده محقق خواهند شد. به مصادیق این خبرها و وعد و وعیدها که در آینده تحقق می‌یابند، اطلاق تأویل قرآن شده است.

در آیات زیر، کلمه تأویل به حسب نظر مشهور، در مورد قرآن به‌کار رفته و ظاهراً مراد از آن همان مصداق عـینی وعد و وعیدهای قرآن کریم و اِخبارهای آن از جهان آخرت است.

الف. هَلْ یَنْظُرُونَ إِلاَّ تَأْوِیلَهُ یَوْمَ یَأْتی تَأْوِیلُهُ یَقُولُ الَّذینَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جاءَتْ رُسُلُ رَبِّنا بِالْحَقِّ فَهَلْ لَنا مِنْ شُفَعاءَ فَیَشْفَعُوا لَنا أَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَیرَ الَّذی کُنَّا نَعْمَلُ قَدْ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ وَ ضَلَّ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

عَنْهُمْ ما كانُوا يفْتَرُون (اعراف: ۵۳). اظهر آن است که مراد از تأویل قرآن در این آیه کریمه، همان مصداق خـارجی و تـجسّم عینی خبرها و وعد و وعیدهایی است که قرآن کریم در زمینهٔ آخرت بیان داشته و ماهیت آنها دراین جهان برای انسان پنهان است. (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۴، ص ۶۵۷)

ب. بَلْ كَذَّبُوا بِما لَمْ يحيطُوا بِعِلْمِهِ وَ لَمَّا يأْتِهِمْ تَأْويلُهُ كَذلِكَ كَذَّبَ الَّذينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيفَ كانَ عاقِبَةُ الظَّالِمينَ (یونس: ۳۹). در این آیـه، ظاهراً ضمیر «تأویله» به «مالم‌یحیطوا» بر می‌گردد. به نظر می‌رسد. با توجه به «لمایأتهم تأویله» اظهر در تفسیر «مالم یحیطوا» همان تـفسیر به وعد و وعیدها و اِخبار قرآن از آخرت، بهشت و جهنم است. (ر.ک: طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵، ص ۱۶۷) در نتیجه، معنای تأویل در این آیه نیز همان معنایی است که در آیـه گذشته بیان شد. یعنی مراد از آن، مصداق خارجی و حقیقت عینی وعد و وعیدهای قرآن و اخبارهای غیبی آن نسبت بـه عـالم آخرت است؛ زیرا کلمه «اتیان تأویل» مناسب با چنین معنایی است.

در برخی از روایات نیز به صراحت از تحقق مفاد آیه به عنوان تأویل آن یادشده است. به عنوان نمونه از امام صادق علیه‌السلام درباره آیه: هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُون (توبه: ۳۳) روایت شده که فرمود: «به‌خدا سوگند! تأویل این آیه محقق نخواهد شد تا زمانی که قائم علیه‌السلام ظهور کند.» (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ص ۶۷۰) آیه مذکور از چیرگی و غلبه دین حق بر همه ادیان خبر می‌دهد و در این روایت از تحقق مفاد آیه هنگام ظهور امام زمان علیه‌السلام به عنوان تأویل آیه، یاد شده است.

در روایات تفسیری سوره توبه نیز از این نوع تأویل در مورد امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام وجود دارد که در ادامه آن را ذکر می‌کنیم.

در روایتی چنین آمده است: «وَ مِمَّا قَضَى عَنْهُ الدَّيْنَ، دَيْنُ اللَّهِ الَّذِی هُوَ أَعْظَمُ، وَ ذَلِكَ

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

مَا كَانَ افْتَرَضَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ؛ فَقُبِضَ ﷺ قَبْلَ أَنْ يَقْضِيَهُ وَ أَوْصَى عَلِيّاً بِقَضَائِهِ عَنْهُ، وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ تَعَالَى: يا أَيُّهَا النَّبِيُّ جاهِدِ الْكُفَّارَ وَ الْمُنافِقِينَ (توبه: ۷۳). فَجَاهَدَ الْكُفَّارَ فِي حَيَاتِهِ، وَ أَمَرَ عَلِيّاً بِجِهَادِ الْمُنَافِقِينَ بَعْدَ وَفَاتِهِ. فَجَاهَدَ النَّاكِثِينَ وَ الْقَاسِطِينَ وَ الْمَارِقِينَ، وَ قَضَى بِذَلِكَ دَيْنَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ، الَّذِي كَانَ لِرَبِّهِ عَلَيْهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج۳۸، ص۷۴)

در این روایت، تحقق جهاد با منافقان را در دوران امام علی علیه‌السلام دانسته است؛ لذا تأویل در این روایت از نوع بیان تحقق مفاد آیه به شمار می‌رود.

نتیجه‌گیری

از مجموع ۵۹ روایت تأویلی سوره توبه درباره امام امیرالمؤمنین علیه‌السلام این نتیجه حاصل شد که در این روایات، پنج نوع تأویل وجود دارد که عبارت‌اند از: معنای باطنی آیه (۸ روایت)، مصداق باطنی آیه (۱۰ روایت)، مصداق آیه در گذر زمان (۲۰ روایت)، مصداق اتمّ اطلاق یا عموم آیه (۲۰ روایت) و تحقق مفاد آیه (۱ روایت).

منابع

قرآن‌کریم

ابن‌اثیر، مبارک‌بن‌محمد، النهایه فی غریب‌الحدیث والاثر، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷.

ابن‌حیون، نعمان‌بن‌محمد مغربی، دعائم‌الإسلام، قم، مؤسسة آل‌البیت، ۱۳۸۵ق.

ابن‌شهرآشوب، محمدبن‌علی، مناقب آل ابی‌طالب علیهم‌السلام، قم، انتشارات علامه، ۱۳۷۹ق.

ابن‌طاووس، علی‌بن‌موسی، التحصین لأسرار مازاد من کتاب‌الیقین، قم، مؤسسة دار الکتاب، ۱۴۱۳ق.

ـــ، کشف‌المحجة لثمرةالمهجة، قم، بوستان کتاب، ۱۳۷۵.

ابن‌فارس، احمد، معجم مقاییس‌اللغه، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۰ق.

ابن‌مشهدی، محمدبن‌جعفر، المزارالکبیر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۹ق.

ابن‌منظور، محمد، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ق.

اربلی، علی‌بن‌عیسی، کشف‌الغمة فی معرفةالأئمة، تبریز، ۱۳۸۱ق.

ازهری، محمدبن‌احمد، معجم تهذیب‌اللغه، بیروت، دارالکتاب العربی، بی‌تا.

اسعدی، محمد و طیب حسینی، سیدمحمود، پژوهشی در محکم و متشابه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۰.

بحرانی، سیدهاشم‌بن‌سلیمان، البرهان فی تفسیرالقرآن، قم، مؤسسه بعثه، ۱۴۱۵ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]

برقی، احمدبن‌محمدبن‌خالد، المحاسن، قم، دار الکتب‌الإسلامیة، ۱۳۷۱ق.
ثقفی، ابراهیم‌بن‌محمد، الغارات، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۹۵ق.
جوهری، اسماعیل‌بن‌حماد، صحاح اللغه، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۲۸ق.
حسکانی، عبیدالله‌بن‌عبدالله، شواهدالتنزیل لقواعدالتفضیل، تهران، مجمع إحیاء الثقافةالإسلامیة، ۱۴۱۱ق.
حمیری، عبدالله‌بن‌جعفر، قرب‌الإسناد، قم، مؤسسة آل‌البیت، ۱۴۱۳ق.
دیلمی، حسن‌بن‌محمد، إرشادالقلوب إلی‌الصواب، قم، الشریف الرضی، ۱۴۱۲ق.
راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد، المفردات، قم، نشر کتاب، ۱۴۰۴ق.
سیدرضی، محمدبن‌حسین، خصائص‌الائمة [خصائص امیرالمؤمنین (ﷺ)]، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ق.
شاکر، محمدکاظم، روشهای تأویل قرآن، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۷۶.
--، مبانی و روش های تفسیر، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲.
صدوق، محمدبن‌علی، عیون أخبارالرضاﷺ، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸ق.
--، معانی‌الاخبار، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
--، کمال‌الدین و تمام‌النعمة، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.
صفار، محمدبن‌حسن، بصائرالدرجات، قم، مکتبة آیةالله المرعشی‌النجفی، ۱۴۰۴ق.
طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
طبرسی، فضل‌بن‌حسن، مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
طوسی، محمدبن‌حسن، الغیبة، قم، دارالمعارف‌الإسلامیة، ۱۴۱۱ق.
عاملی‌نباطی، علی‌بن‌محمد، الصراط‌المستقیم إلی مستحقی‌التقدیم، نجف، المکتبة الحیدریة، ۱۳۸۴ق.
عیاشی، محمدبن‌مسعود، تفسیرالعیاشی، تهران، مکتبة العلمیةالاسلامیة، ۱۳۸۰ق.
فراهیدی، خلیل‌بن‌احمد، ترتیب کتاب‌العین، تهران، اسوه،۱۴۱۴ق.
فیروزآبادی، مجدالدین، بصائر ذوی‌التمییز فی لطائف الکتاب‌العزیز، بیروت، المکتبه العلمیه، بی‌تا.
قمی، علی‌بن‌ابراهیم، تفسیرالقمی، قم، دارالکتاب،۱۳۶۳.
کلینی، محمدبن‌یعقوب، الکافی، قم، دارالحدیث،۱۴۲۹ق.
کوفی، فرات‌بن‌ابراهیم، تفسیر فرات‌الکوفی، تهران، مؤسسةالطبع وزارةالثقافة والإرشادالإسلامی، ۱۴۱۰ق.
مجلسی، محمدباقربن‌محمدتقی، بحارالأنوار، بیروت، دار إحیاءالتراث‌العربی، ۱۴۰۳ق.
مفید، محمدبن محمد، الأمالی، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق[۱].
--، الجمل و النصرة لسیدالعترة فی حرب‌البصرة، قم، ۱۴۱۳ق[۲].
مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱.
نصربن‌مزاحم، وقعة صفین، قم، مکتبة آیة الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
نعمانی، محمدبن‌ابراهیم، الغیبة للنعمانی، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ق.
هلالی، سلیم‌بن‌قیس، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی، قم، الهادی، ۱۴۰۵ق.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-21]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1400.19.73.1.2]